Hit és vallás mint társadalmi jelenség,[1])

Írta: KOSUTÁNY IGNÁCZ.

Midőn a Magyar Társadalomtudományi Egyesület részéről azt a megtisztelő felhívást vettem, hogy én itt, ezen a helyen beszéljek *a hitről és a vallásról,* megszállott az aggodalom: vájjon akad-e a ki meghallgasson? Nem fogják-e az emberek azt mondani, hogy ez a munka, amelyre én vállalkoztam, egészen felesleges és idejét múlta? Hisz az emberiség ma már a hitetlenség felé halad. Valamikor, időtlen-időknek előtte megteremtette a hitet az embereknek csapongó képzelete, melyet akkor a tudomány még nem korlátozott. Ez a képzelet benépesítette az eget és az alvilágot. De ezen ma már túl vagyunk. Ha a vallás él is még ideig-óráig, hát bizonyosan el kell múlnia. A tudományok fejlődését feltartóztatni nem lehet s ez az istenek halálát csak az idő kérdésévé teszi.

Ez az aggodalmam nem volt alapos, mert szép számú és kiváló qualitású hallgatóságot látok magam előtt. De azért mégsem tehetem, hogy ne válaszoljak röviden a kétkedésnek most vázolt álláspontjára. Ha igen sokan hallani sem akarnak a hitről és vallásról, ennek az az oka, mert a túlvilágról annyi együgyű mese kering, a babonaság oly bántóan uralkodik az emberek fölött, hogy a természettudományi gondolkodáshoz szokott embernek türelme szakad, kedve vész, mihelyt hitről és vallásról hall beszélni, és ezek fölött a keserves thémák fölött egyszerű tagadással túl teszi magát. Pedig az ilyen embernek nincs igaza. Türelmetlenül, elfogul-

[1]) Bő kivonata a szerző által a Magyar Társadalomtudományi Egyesület kolozsvári socialis tanfolyamában tartott előadásoknak.

tan egyszerűen tagadni mindent, mit a hit mond, se nem igazságos, se nem tudományos. Igaz, hogy a hittel sok visszaélés történik s a hit nevében félrevezetik az embereket, de ez még nem ok arra, hogy a hittel szemben ellenséges állást foglaljunk el s elfogultsággal térjünk fölötte napirendre. A visszaélésekből igazság szerint csak az következhet, hogy a hit észleléséhez a tudomány teljes objectivitásával és elfogulatlanságával fogjunk. Ellenkező esetben megeshet, hogy csupa ellenszenvből s kísérő körülményeknél fogva az igazság elől zárkózunk el. Hogy a hit az emberi társadalomnak fontos jelensége, azt még az elfogultaknak is el kell ismerni. Olyan ténye ez az emberi szellemnek, mely nem szűnik meg tény maradni csak azért, mert elzárkózunk előle. Vak tagadással a tények ellen nem lehet harczolni, a vak tagadás nem tarthat számot kedvezőbb megítélésre, mint ellentétes véglete: a vakhit.

Aki tehát a társasélet tüneményeivel akar foglalkozni, annak okvetlenül kell foglalkozni a hittel és a vallással is, mint társadalmi jelenséggel. Mert tanulmányozni az emberi társadalmat és nem vizsgálni azt, mi az emberek gondolkodására olyan nagy befolyást gyakorol: elhibázott munka volna.

De még mielőtt munkánkba bele is kezdenénk, már ismét halljuk az ellenmondást, mely így hangzik: »az emberi szellem világát vizsgálni hiába való fáradság, mely jutalmul tévedésbe ejt. Mert az emberi nem művelődésének kulcsát a természet és annak erői adják. Minden művelődés az emberi társadalom gazdaságából indul ki. A társadalom gazdálkodásának módja úgy fejleszti az emberek eszmevilágát, tehát hitbeli fogalmát is, amint az a gazdasági életnek megfelel. Az emberek ideológiája a gazdasági alapnak egyszerű felépítménye.« Ez az ellenmondás azért nem állhatja utunkat, mert egyoldalú. Senki sem vonja az kétségbe, hogy a természetnek és a gazdasági viszonyoknak az emberi szellem fejlődésére nagy hatása van. De a gazdasági termelés nem egyedüli törekvése az embernek. Ha azt látjuk, hogy ugyanazon gazdasági viszonyok közt levő népek culturája nagy különbségeket tüntet fel, akkor be kell ismernünk, hogy a gazdasági tényezők hatása csak bizonyos fokig és mértékig ismerhető el, de azt túlbecsülni nem sza-

bad az eszmék hatásának rovására. A gazdaság csak egyik tényezője a cultura fejlődésének, melyet az eszmék ereje annál hatalmasabban érint, minél előrehaladottabb fokon áll a cultura. A tudomány nemcsak egyszerű kísérője, hanem hovatovább vezetője a társaséletnek.

A társadalmi élet jelenségeit csak úgy méltányolhatjuk, ha kellő figyelmet szentelünk az emberek eszméinek és szellemi életének. De ha most már azt vizsgálom, minő befolyása van a hitnek és vallásnak a társadalom életének kialakulásában, nem szabad kitűzött czélom egyenes útjáról letérnem, bármilyen csábító volna is e letérés. Nem fejtegethetem azt a kérdést, hogy keletkezhetett a hit? A tudni vágyó emberi léleknek az a tulajdonsága, hozta-e azt létre, mely nem képes elviselni a tudatlanságot, látva tehát az őt környező világnak csodálatra méltó tüneményeit, egy magasabb hatalomra következtet. Avagy talán mikor a hajdankori ember érezte a természet romboló erőit, vulkánok kitörését, földrengést, viharok dühöngését, betegségeket és egyéb csapásokat, eltöltötte a rettegés és épp úgy benépesítette szellemekkel a világot, mint ahogy imádta a kígyót, a tigrist, s egyéb állatot, melyektől rettegnie kellett? Avagy tálán az elhalt ősöknek képzelt szelleme volt az az őskezdet, melyből a hit utóbb kifejlődött? Avagy ösztönszerűleg ébredt az emberben a hit első gondolata, s ez azután utóbb, hosszú idő multán bele nevelődött? Szóval: mi a helyes? A *volunaturismus-e,* mely a természet szemléletéből, a nagy kozmikus erőkből eredezteti a hit első fogalmait? avagy az *»animismus«,* mely azokat a képzelet által alkotott szellemek, lelkek, démonok, geniusoknak tulajdonítja? Vagy talán egyik sem, mert minden vallás, még a legelemibb is, melyről a történelem vagy az utazók értesítenek, már olyan bonyolódott műve az emberi gondolkodásnak, s annyira nélkülözi az egyszerű fogalmakat és eszméket, hogy valami más, még ősibb képzeteket kell feltételeznünk. A naturismus és az animismus pedig ezen őseredeti eszmevilágnak csak leszármazottjai?

Ezen kérdéseket félre kell hárítanunk.

Éppen így kell elhaladnunk egy másik nagy kérdés fellett is, nevezetesen: ha a hit az emberi lélek munkája, Milyen lehet a munkás maga az emberi lélek? Ezt minden-

képp ki kellene deríteni. Csakhogy az emberi lélek ma még kikutathatlan rejtély előttünk, melyet még csak rövid idő óta kezdenek tapasztalati módszer szerint kutatni, vizsgálni. Különösen az az angol társulat, mely magát a lelki élet megfigyelésének és kutatásának szánta, végez vagy 30 év óta e téren nagy erőfeszítéseket. De a ténygyűjtés fáradhatlan munkájának az lett az eredménye, ami a mikroskopiumi vizsgálatnak és a messzelátónak. Minél inkább hatolunk a végtelenbe, annál messzebb távozik a szemhatár és tűnnek elő újabb és újabb tünemények, melyet a felfedező csodálattal jegyez fel, de megfejteni nem képes. Valóban a föld sarkait jobban ismerjük, mint az emberi lelket. Lehet-e vájjon a lélekben a tudatnak egyszerű közvetlen tényét látni és azzal megelégedni, avagy azt a történelem és a mythologia termékének tartsuk-e, egy olyan complexumnak, mely történelmileg elemzés alá vehető?

Ezekkel a nagy kérdésekkel nem foglalkozhatunk, mert czélunktól elvezetnének.

Elégedjünk meg azzal, ha körvonalozzuk a hitnek eszméjét úgy, amint az az ember lelkében valóban él. Az ember hiszi, hogy Isten létezik. Az emberi lélek is innen veszi eredetét. Az ember úgy érzi, hogy a lélek nem lehet az anyag vak törvényeinek martaléka, az állati élet törvényei nem elegendők kimagyarázni a lelki élet jelenségeit. Az anyagi világon kívül van még egy más világ is, és mi annak részesei vagyunk. Ha megszűnik az állati élet, a léleknek élete meg nem szűnik. Él az a test halála után is, sőt akkor éri meg a földi életnek igazságát. íme rövid pár mondatban az ember hitének lényege.

Itt azután megint utunkat állja a kétkedés, s ránk kiált: Nem igaz! A görög Demokritos óta mai napig folyik a küzdelem a szellemvilág hívői és tagadói között. A természettudományokra támaszkodó, úgynevezett *monistikus* felfogás tagadja, hogy a természet erőin kívül még természetfölötti erők is lehetnének. »Isten«, »lélek« nem való létezők. Ezeket a szavakat csupán azért használjuk, hogy tudjuk valamiképpen elnevezni azt az »*ok*«-ot, mely az emberi tudat jelenségeinek egységes forrása. Ennek ellentéte az úgynevezett *dualistikus* felfogás, mely azt állítja, hogy az érzékelhető világon kívül

van még egy olyan világ is, melyet érzékeinkkel felfogni nem vagyunk képesek. Ez a világ a testnélküli intelligentiák világa. Van Isten, van testnélküli lélek, és ez a lélek halhatatlan.

Melyik felfogásnak van igaza? Érdemlegesen ezt a kérdést sem tárgyalhatjuk, de czélunk már megköveteli azt a kijelentést, hogy *a hit nem az emberi értelemnek müve, hanem az emberi érzelemé.* Hogy pedig ezt az igen fontos megállapítást kellőképp méltathassuk, nem szabad visszariadni a következő kis kitéréstől.

Értelmi működés és érzelem, mind a kettő ugyanazon emberi léleknek két különböző munkája. Mind a kettőnek ébresztő oka az embert környező világ, mely az emberre hatással van. Például szolgáljon mindjárt ez a csillár, mely ennek a teremnek a közepén csüng és azt megvilágítja. Ez a csillár, ha feléje nézek, hatást gyakorol az én látóidegemre, mert azt ingerli. Én látom a csillárt, s a hatás, melyet e látomány rám gyakorol, kétféle. Először, mikor a csillárt észreveszem és nézem, előtolakodik az a kérdés: mi az, amit én most látok? Gondolkozom, a látott képet összehasonlítom más képekkel, a képet rendezem, osztályozom, lassankint kialakul bennem az új képzet és megállapítom a csillár fogalmát. így felelek meg magamnak arra a kérdésre: mi az, amit én most látok? A léleknek ez a munkálkodó ereje *az emberi értelem,* mely az érzékek által felfogott képeket fogalmakká dolgozza fel, a fogalmakat egymással összeköti, vagy egymástól elválasztja, s így tesz szert ismeretekre. Ezen ismeretekben az értelem mindig arra törekszik, hogy a fogalom minél tökéletesebben megegyezzék a valósággal, azaz *keresi az igazságot.*

De ugyanakkor, mikor a csillárt nézem, az rám még egy második hatással is van. Amit látok, az vagy kellemes nekem, vagy kellemetlen, és ennélfogva az nekem vagy tetszik, vagy nem tetszik. Az embert környező világnak ez a hatása *az érzés.*

Mikor lelkünk munkálkodik, nem maradhat közönyös, hanem érezni kell vagy jót, vagy rosszat. Ez *az érzelem* olyan elemi működése a léleknek, amit tovább elemezni már nem vagyunk képesek. Nem valami külön munkája az az emberi léleknek, sőt ott van az a léleknek minden működésében, ott kiséri az a léleknek minden életnyilvánulásai.

Itt azonban még mindig nem állapodhatunk meg. Mert az emberi lélekre nem egyedül a környező világ ingerei hatnak és benne érzéseket nem csupán csak ezek költenek. *Saját bensőnkből is támadnak érzések.* Az emberi léleknek saját belsejéből is támadnak belső ingerek, melyek a kívülről jött ingereknél még hatalmasabbak. Támadnak *kedélyhangulatok,* melyeknek mivoltával még távolról sem vagyunk tisztában, de hatalmukat lépten-nyomon annál inkább érezzük. És éppen innen származnak legnemesebb érzéseink, a legsubjectivebb, de egyszersmind a leghatalmasabb érzések.

Ezeket pedig azért volt szükséges itt elmondani, hogy annál határozottabban érthessük meg, hogy *a hit nem az értelemnek, hanem az érzelemnek műve.* Egy sajátos, különös hangulata az a léleknek. A hit érzelmi, a tudás értelmi működés. Mind a kettő különböző irányban hat a lélekre, különböző eszközökkel és különböző eredménynyel. Hogy még tisztábban álljon előttünk az, amit kifejteni akarok, egy példát hozok fel. Képzeljünk magunk elé egy képet, például Munkácsy képét: Krisztus Pilátus előtt. Az értelem erre kész a felelettel: »ez, amit magunk előtt látunk *nem igaz,* ez a kép semmi egyéb, mint egy vászon tele színfoltokkal. A kép perspektívája csupa optikai csalódás, mert a kép egy vászon sík, melynek lefelé és oldalt csak két kiterjedése van, a harmadik dimmensio, t. i. a mélység hiányzik.« Ezt mondja az értelem. És mi még sem kísértjük meg, hogy az értelem szavainak igazságát kétségbe vonjuk; lelkünk átengedi magát a fenséges érzésnek és elmerül a kép szemléletében. íme a léleknek két különböző működése. Az értelemnek igaza van, de a kép nem az értelem számára készült. így vagyunk a hittel és a tudással. Hit és tudás az emberi léleknek lényegesen másnemű termékei. Két különböző dimmensiojú mozgás az, mely nem jöhet egymással összeütközésbe, hacsak nem hibás beállítás következtében.

Tévedés tehát a hit ellen a természettudomány módszerével küzdeni. De nem kevésbbé súlyos tévedés a hitet a tudománytól félteni, és emiatt a tudományt megátkozni s haladása elé gátokat emelni.

A hit magában véve a léleknek csak egyik eszméje, mely különböző helyen különböző időben különféle alakban jele-

nik meg. Az eszme örök érték, az alak pedig annak csak külső vereté; mint ilyen az idők változása alatt áll s azokkal változik és fejlődik. És ha valaki még mindig azt mondaná: »ez mind haszontalan okoskodás, mert a hit még sem egyéb, mint képzelődés és valótlanság,« még az esetben is meg marad az a tény, hogy több száz millió ember a hitet igaznak tartja, ennélfogva legyen az akár való igaz, akár tiszta képzelődés, olyan le nem tagadható tény az, mely a társadalmi életnek egy jelensége; hozzá tartozik az emberi társadalom szellemi életéhez, s nélküle a társadalmi élet minden vizsgálgatása hiányos marad.

Vegyük hát a hitet mint megmásíthatlan tényt, mint társadalmi jelenséget vizsgálat alá s azonnal feltűnik egy különös jelenség, tudniillik hogy a keresztény, zsidó, mohamedán, budhista, bramin, tibeti láma a maga hitét mint *igaznak tartja.* Hogy lehet ez, mikor e hitrendszerekben sok a különbség, sőt az ellentét is. És az mind eltűnik a hitért lelkesedő hivő szemei előtt. Annál különösebb jelenség ez, mert az emberi értelem munkájának törvényei átalános érvényűek. Minden ember csak egy logika szerint gondolkozhat, legyen az ember tibeti vagy chinai, mohamedán, zsidó vagy keresztény, az értelem igazsága csak egy lehet.

De hát a hitben nem is az értelem működik, hanem az érzelem. Tele van az érzelmi elemekkel, mely a hitnek ősalapjait időtlen időknek előtte lerakta. Mikor azután már a hit kialakult, akkor lépett utólag munkába az értelem, melynek kötelességévé tették, hogy a már meglevő érzést észbeli okokkal támogassa. így azután az értelem vette az okokat onnan, ahol azokat találta.

A hitnek alapja az az érzelem, hogy Isten létezik. Következik ebből, hogy amilyen megfoghatatlan az Isten eszméje már természeténél fogva, épp úgy található fel az a legkülönfélébb változatokban nemcsak az idők folyamán különböző népeknél, hanem ugyanegy időben és különböző helyen. Egy végtelen változatos skáláját találjuk kezdve a legszörnyűbb, legfantastikusabb alakoktól s a legnevetségesebb bálványoktól fel a legmagasztosabb és legfenségesebb fogalomig, mely a Végtelenben hal el. De legyen az a fogalom még olyan durva, a hit mégis alkalmas arra, hogy a kezdetleges

ember gondolkozásának különös irányt adjon. Mert az egyszer bizonyos, hogy legyen az ember fogalma az Istenről bármilyen alantjáró, az Istent mint felette álló hatalmat fogja fel.

Ezen hatalmas valakivel szemben pedig kénytelen az ember valahogy viselkedni. Mindenek előtt iparkodni fog magának arról képet alkotni Iparkodni fog már csak félelemből is annak kedvében járni. Ez pedig nem lehet másként, mintha hozzá alkalmazkodik, vele valami módon összeköttetésbe lép, annak képzelt kívánságait megtenni, boszúját elkerülni iparkodik. Ezen törekvése által lép az ember — tudva nem tudva — a művelődés első lépcsőjére. Mikor tehát az ember gondolatában felmerül a hit, az Isten eszméje, az ember nem maradhat közönyös tétlenségben. Ha a lelkek (Isten) urai az egészségnek, betegségnek, jónak, rossznak: okos dolog megnyerni jóakaratukat, vagy lecsillapítani őket, ha felingereltük. Az ember közlekedni akar a félelmetes ellenféllel, beszél hozzá, kedves dolgokat ajánl fel neki, igyekszik őt megkérlelni, kiengesztelni, segítségét megnyerni stb.

Ez mind eredménye a hitnek, mind megannyi külső cselekvés, s *abban áll a vallás.* Hit és vallás nem egy és ugyanaz, bár a mindennapi beszéd e szavak közt nem tesz különbséget, azokat ugyanegy értelemben, felváltva használja. Pedig a mi magyar nyelvünk a *hit* és *vallás* szavakban olyan finom különbséget fejez ki, amire egyetlen nyelv se képes. Hit: amit én hiszek, vagyis az én belső érzelmem, gondolatom. Vallás: amit én vallok, vagyis amint én gondolatomat, érzelmemet külsőképpen kifejezem.

A hit merőben benső működés: gondolat, képzelet, meggyőződés. A vallás merőben külső cselekvés. Éppen úgy, mint szeretni és szerelmet vallani; az egyik benső érzelem, a másik annak kijelentése. A vallás is a hitnek következménye. Vallás nélkül lehetnek fogalmaink az Istenről, teljesíthetjük is parancsát, de Istennel közlekedni csak vallás által képes az ember. Amilyen nagy a különbség az embereknek hite közt. természetesen ugyanolyan, sőt még nagyobb különbségnek kell lenni azoknak vallása közt. Mert a hit a vallás útján keresi az összeköttetést az Istennel, amilyen a hit, olyan lesz a vallás is.

De legyen az még olyan durva, még olyan kegyetlen is,

már a maga durvaságában ott találjuk a lelki nemesedés legelső csiráját, *az önmagunk felett való uralmat.* Az ember erőt vesz indulatain. Mai napig ez minden haladásnak végső alapja. Abban különbözik a vadállattól a szelídített állat is, hogy az állatszelidítő őt kényszeríti az önuralomra. Bár ereje volna felfalni szelidítőjét, étvágya sem hiányzik hozzá, mégsem teszi. Fél a tüzes vasdorongtól, a korbácstól, melyekkel keserves tapasztalatai voltak, tehát erőt vesz dühén és meglapul- Éppen igy a vadember. Erőt vesz magán, mert fél. És legyen bár félelme még olyan oktalan, az elért eredmény mégis megvan, a vad természeten ott van az első béklyó. Az emberi cultura fejlesztésében a hitnek és vallásnak az a jelentősége, hogy először törik meg az ember vadságát. A barbár ember nyers vadságához hiába közeledik a nyers erő, ha még olyan kegyetlen is, annál inkább megátalkodottá válik a vadnak csökönyössége. De a láthatlan hatalmaktól való félelem erősen felizgatja képzeletét és maga jószántából lesz azzá, amivé erőszak útján soha sem lenne.

Vegyük például a vallásnak legocsmányabb munkáját, az emberáldozatot. Az áldozó ember szemében a feláldozandó ember minden esetre valami érték, különben nem volna alkalmas tárgya az áldozatnak. És az áldozó ember lemond erről az értékről. Ez lehet az áldozat szempontjából nagy kegyetlenség, de az áldozót önuralom vezeti. Átadja amije van s kedveskedik vele a láthatatlan hatalomnak. Mikor az anya saját gyermekét dobja a bálvány izzó gyomrába, arról tesz bizonyságot, hogy benne még a természet szavánál is hatalmasabb a képzelt parancs, hogy erőt vegyen az ő anyai ösztönén.

A vallás, azaz a cultus mindig határozottabban fejlődik. Wő multán az már bizonyos szertartási szabályokká növi ki magát, melyet az embernek meg kell tartania, valahányszor az élet körülményei magukkal hozzák. Ez utóbb egész rendszerré fejlődik. Ez a rendszer áll különböző ünnepek, szertartások és áldozatokból, s ezen rendszereknek lényeges követelményük, hogy időről-időre mindig visszatérnek. Ez az a mód és eszköz, mely által a hivő szakadatlanul feléleszti és megújítja azt a köteléket, mely őt hozzáfűzi azon szent lényekhez, akiktől ő függ. Ez az emberi társadalom állandó rendjének első csirája, a cultura hajnalának első derengése.

Semmikép sem fogadható el, hogy a vallás nem egyéb, mint illusiók szövevénye, melyeket azután ravasz emberek kihasználtak. Mert a vallás az eszméknek egy olyan rendszere, mely a történelemben oly fontos szerepet játszott, hogy a népek a megélhetésökhöz szükséges energiát minden időben onnan merítették. Ma már bizonyos az, hogy a jog, a morál, sőt maga a tudományos gondolat is a vallásban született, hosszú ideig össze is tévesztették azzal, s szelleme egészen áthatotta szülötteit. A XVIII. század philosophusai óriási tévedésnek mondták a vallást, melyet a papok gondoltak ki, s a vallás fenmaradását azzal magyarázták, hogy a papoknak érdeke volt csalni a tömeget. De ha ez így van, hogy lehet megfejteni azt a nagy állandóságot, melyet ez a rendkívüli csalás az emberi nem történetén át megtudott tartani, tudva azt, hogy maga a nép volt a vallásos eszmék rendszerének kigondolója s rászedettje is egyszerre.

Ha a hitnek s vallásnak eléggé meg nem becsülhető jótékony hatását fejtegetjük, egyoldalúság volna annak ártalmaira is rá nem mutatni. Az embernek féket nem ismerő képzelődése mindenféle rossz szellemekkel, kísértetekkel, hazajáró lelkekkel s egyéb torzalakokkal népesíti be a világot. Varázsszerekkel gyógyít, másokat megront, majd jövendőt mond, az embereket ijeszti, rémíti nagy ártalmára minden haladásnak. A vakhit, a babonaság, ha magát az emberek lelkébe befészkeli, még a műveltség igen előhaladott fokát is árnyék gyanánt kiséri. Bitormódra elfoglalja a józan ész helyét, szolgálatába szegődik a ravaszoknak, hogy csalhassanak, de undorító elfajulásai is lehetnek, mikor például az eltemetett halottat kiássák, szivét átdöfik, hogy ne járhasson többé haza. A hitnek korcshajtásai, ártalmas kinövései ezek s egész a rajongásig, a tébolyig fokozódhatnak. A mi egyetemünk elmekórtani klinikáján vannak betegek, kik majd az Istennel közlekednek, majd az ördöggel viaskodnak és szenvednek a gonosz szellemektől sok rosszat. A vallásos gondolkodásnak ilyen elkorcsosulása azonban még nem ok arra, hogy a hitnek és vallásnak nagy culturális erejét el ne ismerjük.

Az, hogy a tudomány mai előhaladása mellett a hitre semmi szükség nem volna, nem állja meg a bírálatot. Tudó-

mány, erkölcs nem elégségesek arra, hogy az ember lelkének szomjúságát teljesen eloltsák és a léleknek ürességét kitöltsék, a lelkiismeret nyugtalanságát teljesen elcsitítják, a szív óhajtásait teljesen kielégítsék. A tudomány arra törekszik, hogy a tünemények törvényeit megismerjük, de ezen kívül még szükségünk van egy metaphysikai bázisra is, honnan a maga világnézetét az ember levezesse. Ez a természet fölötti alap a vallás, mely lehetővé teszi, hogy elérje a Végtelent, az ember kiolthatlan törekvésének eme czélpontját. Ezt pedig csak az érzelem útján közelítheti meg. Ez forrása minden összhangnak, szépnek, szeretetnek, örök életeleme a *szellemnek.* Az érzéki, a természeti világ rendjétől igy menekülhetünk egy érzék fölötti eszményi világ rendjéhez, keresve a kárpótlást az élet bajaiért.

A hitet semmisem képes pótolni és feleslegessé tenni. Megkívánja azt maga az élet. Az emberen a természet törvényei kíméletlenül végig gázolnak mint fájdalom, betegség, öregség, halál. Ez elől nincs menekvés. De az emberek részéről is minduntalan igen keserves méltatlanságokat szenvedünk. Ez a való élet. Ennek gyötrelmeitől nincs menekvés más felé, mint egy eszményi világba. Ennek legmagasabb régiója a vallás, mely azt érezteti, hogy kell lenni egy Valakinek, ki jó és igazságos. Ő megért bennünket, hozzá bizalommal fordulhatunk. Ő a mi Atyánk. Ez a hit olyan szükséglete az embernek, melyet soha semmi sem fog pótolni vagy megingatni.

Mindenütt csak bizonyítékokat, értelmi meggyőzést, észbeli belátást követelni: nagy egyoldalúság. Ez az egyoldalúság abban a hiedelemben (tehát ismét csak *hitben)* gyökeredzik, hogy az emberi okoskodás mindenható, és csak azt lehet elismerni, mi a természet törvényei szerint bebizonyítható. Pedig az emberi lélek nemcsak egyedül az értelem útján nyilatkozhat meg, hanem az érzelem útján is. És ez a megnyilatkozás nem függ az értelemtől. Legyen példa erre a zene. Felhangzik egy zenekarban a Rákóczi-induló. Az értelem azt mondja: ez nem egyéb mint mozgás, rezgés hosszabb-rövidebb hanghullámokban, magasabb-alacsonyabb zöngékben, rokon és nem rokon hangokban. Az ember tudja ezt jól és elmerül a hatalmas lendületben, lelke előtt egy egész történet vonul

el az ő drámaiságával, indulatok kapják el, fellángol benne a szabadságáért küzdő nemzet minden fájdalma, tüze, lelkesedése és dicsősége. Az ember világa bizony nemcsak észlelésből és logikából áll, hanem valami egyébből is.

És ha ez a »valami egyéb« távol esnék is valakinek temperamentumától, még akkor sem szabad igazságtalannak lenni és sárba rántani azt az eszmét, ami ha nekünk nem is, de millió más embernek ad gyönyörűséget és megnyugvást. Mint a földre szállott tiszta harmatcseppet, a vallást is elgázolhatják az emberek, és be is mocskolhatják, de azért sohasem szabad megtámadni azon nagy vallási eszményeket, melyek a gyarló intézményektől egészen függetlenek, melyek az ember kedélyét vigasztalják, őt a percz indulata fölé emelik s ama magasztos érzettel töltik be, mely halhatatlanságot ígér és mértékét és biztosítékát adja egy jobb életnek.

Még a mondottaknál is nevezetesebb hatása a hitnek s a vallásnak, hogy az emberek közt az összetartást nagyon fokozza. A társadalmi életnek fentartó erői közt a hit és vallás különös figyelmet érdemel. Ott volt az már az emberi társasélet legelső alakulásánál, mely hajdanta kétség kívül a »családi typus«-ból indult ki. Ezen együttélő ember-családban csakhamar kifejlődik a közös gondolkozás, minél jobban érzik az emberek, hogy egymásra vannak szorulva: Annál tartósabb az együttélés. A természeti tünemények, melyeket együtt csodálunk, a közös veszedelem, mely mindnyájukat fenyeget, a közös tapasztalat, a közös ősöknek szellemei lassankint megindítják a közös gondolkodást, s megindul az embercsoportnak egy közös lelki világa, amit néplélekneк nevezhetünk. Ennek a fejlesztésében a hitnek is nagy része van. Egyik ember látja, hogy tesz a másik, felébred benne a kíváncsiság és mindjárt az utánzás ősi ösztöne. Ő is úgy tesz. A családi életben minden kedvez annak, hogy a család tagjai közt hitbeli fogalmak és vallási szertartások keletkezzenek. És akármilyen tökéletlen legyen is ez a vallás, a megszokás és hagyomány azt megerősíti, az emberek pedig abba bele nevelődnek. A nép léleknek egyik első tényezője gyanánt ott van a hit, együtt az ősmondával, énekkel, ott a legenda, a költészet, a népzene, a gyógyítás együtt egy nagy

kavarodásban. Varázslás, ráolvasás s egyéb babonaság alakja alatt nem nehéz felismernünk a hitet. Mint a népnek dala, táncza, díszítő művészete, úgy támad észrevétlenül a hit és vallás is, s ott vannak mindenütt, minden cselekvésnél, mint az emberi érzelmek kifejezői és elmaradhatlan kísérői. Egyszer azután a vallás eléri fejlődésének egy felettébb fontos fázisát: *tömeg jelenséggé válik.* Itt azután egy kis kitérést kell tennünk, hogy a tömegjelenség mivoltát közelebbről megismerhessük.

Az embertömeg egyes emberekből áll, de mégis mihelyt az emberek tömeggé verődnek össze, a tömegnek lelkivilágában már olyan jelenségekkel találkozunk, melyek a magános embernél nem fordulnak elő. A tömeg erősen átalakítja a maga tagjainak gondolkozását, és ezt a változást egyedül csak az idézi elő, hogy sok ember van egy tömegben. A tömegben az ember magát sokkal erősebbnek érzi s az ismeretlenség leple alatt csökkenő felelősség érzetében olyanokat is tesz, amit egyedül nem tenne. Egy véletlenül összeverődő tüntető tömegben az emberek megvadulnak és kezdenek erőszakoskodni, ablakokat, lámpákat vernek be, sőt a lovasrendőrt is megtámadják, olyan emberek, akik, ha egyedül vannak nagy csendesen, sőt jámborul ülnének műhelyükben, szelíden varrva, könyvet vezetve, írva, számolva, stb. Ezt nevezzük a *tömeg suggestiójának.* És a hit a tömegsuggestio révén sok változásnak van kitéve, mert ha valamit a tömeg igaznak tart, hihetővé válik a képtelenség is. Az emberek belenéznek egy kútba és ott valami csudát fedeznek fel. Csak úgy tódul a nép a kúthoz és aki csak bele néz, mind látja a csudát. Pedig semmit sem látna, ha mások nem bizonyoznának előtte. Kőrisbányán pajkos kezek dobálni kezdenek egy leányt, és ezt a »csudát« annál jobban hiszik az emberek, minél többen beszélik; s a kőrisbányai csuda bele kerül a berlini spriritista folyóiratba. Most már azután muszáj hinni, hiszen nyomtatva van. A vallás, amint a tömeg közé jut, megszűnik egyéni lenni, a tömeg lesz annak továbbfejlesztője és fentartója. A társadalom módosítja annak nyilvánulásait. Ezentúl nem azt hisszük, nem úgy teszünk, mint hinnénk és cselekednénk, ha egyéni hajlamaink egyedül maradtak volna. A társaság anniyra megváltoztatja azokat, hogy

éppen ellenkezőt is képes velünk elhitetni és megtétetni, mint magunkra hagyva.

A néplélek a hittel és vallással együtt *morált,* azaz *erkölcsöt* alkot.

Mi az erkölcs? Szabálya az ember cselekvésének. Cselekvéseink lehetnek jók, lehetnek nem jók. Ezt kell valamiképp megítélni. Ennek a megítélésnek a mértékét szolgáltatja *az erkölcsi érzés.* A népnek közvéleménye, mely az emberi társadalmakban már korán kialakul, megköveteli, hogy az életnek változó viszonyai közepette az emberek mikép viseljék magukat, így állnak elő a legkülönbözőbb szokások az étkezésben, ruházkodásban, lakásban, és a kölcsönös társas érintkezésben· A vallás és a morál sem kivételek a köznézetnek ezen befolyása alól. Csak az a kérdés: minő része van a vallásnak a morál létrejövetelében? A vallásnak morálfejlesztő erejét nem lehet kétségbe vonni, mihelyt az emberek a morál követeléseit Isten akaratára vezetik vissza, s onnan származtatják. Ebben az esetben a vallás lesz a morálnak főfejlesztője, őre, szabályozója. De nem lehet azt feltétlenül odaállítani, hogy a társadalom a maga conventionális megállapodásait mind Isten akaratából eredeztetné. Túlzásba esik, ki a vallást és erkölcsöt feltétlenül és szükségképp összetartozónak és párhuzamosnak mondaná úgy, hogy a vallásosság emelkedése szükségképp maga után vonná az erkölcsök nemesedését is. Egy magánybavonult remete, egy elzárkózott szerzetes lehet igen vallásos ember. De erkölcsisége nem is emelkedhet arányosan vallásosságával már csak azon egyszerű oknál fogva sem, mert hiányzik az emberi környezet, ahol az erkölcs igazán érvényesülhet. BÍRÓ LAJOS hazánkfia éveken át élt a polyneziai pápuák közt. Ő mondja, hogy ezeknek vallása bár igen hiányos, de azért ők erkölcsös emberek, kik a tolvajságot, bosszúállást, erkölcstelenséget, sőt még az illetlenséget is kerülik. Európa népei között az orosz kétségkívül legvallásosabb, de azért tévedne az, ki az oroszt az erkölcsösségben példaképül állítaná Európa népei elé. A középkor sokkal vallásosabb volt, mint a mi korunk. Akkor uralkodott a vallás a tudományban, művészetben, törvényben, politikában, mindenben. De ugyanezen középkorban mindennapos volt a rablás, emberölés, a gyengébbek nyomorgatása, elnyomása, árulás, kínvallatás stb.

Az erkölcsök durvák voltak. A mi korunk vallásossága messze elmarad a középkori mögött. A mi korunk nem épít bámulatos dómokat, nem visel keresztes háborút, nem zarándokol önsanyargatások között, nem égeti a máshitűeket, de épít szeretetházakat, gyermekmenedéket, tüdőbetegek sanatoriumait, tart népkonyhákat, védi a gyámoltalanokat. Ha azután egy helyet utói ér az Isten haragja, Paris, Ischia, Szeged, Messina, a világ minden részéből kapja a segítséget. Ilyen a mi korunk. Es ez azt bizonyítja, hogy a mi vallástalannak mondott korunknak erkölcsei a humanismusban, az emberszeretetben fölötte állanak a vallásos középkor erkölcseinek. Közelebb jutottunk a második főparancshoz: »Szeresd felebarátodat, mint önmagadat.« Pedig minden morálnak ez a végső irányelve.

Ha tehát helyes ítéletet akarunk mondani, nem szabad tovább menni annál az állításnál, hogy a vallás egyik előmozdítója lehet a morálnak (ebben is a vallás minősége határoz), de vallás és erkölcs között az összefüggés nem feltétlen és nem szükségképpeni. A vallásnak az erkölcsre gyakorolt befolyása lehet előnyös, lehet hátrányos a vallásoknak tisztultabb vagy durvább elvei, tanai és felfogása szerint.

Van még a hitvallásnak a társadalomra egy másik nevezetes hatása is, mert a hitvallás alapján a nép lassankint felekezetté kezd tömörülni. Ez onnan van, hogy az emberek együtt és közösen végzik vallásos cselekvényeiket. Ez is lassan indul meg. Eleinte az emberek csak úgy sejtik, hogy ha többen együtt végeznek valamit, annak nagyobb az ereje. Az ember másokat látva, társaságban jobban bízik, s felkeresi másoknak a társaságát. Ezt utóbb megszokja, végül czéltudatosan folytatja a közös imádságot, közös szertartásokat. íg}[T] fejlődik ki lassankint a felekezet. A felekezetté válás nagyon fontos jelenség a vallás fejlődésében. A felekezetben közérzület fejlődik ki, s ez lassankint átveszi az egyes embernek vallásos nevelését és irányítását. A sokaság most már innen Szerez magának ismereteket, fogalmakat, képeket, eszméket, s ezek a sokaságban lassankint elterjednek és általánossá válva kiegyenlítődnek. A felekezetnek kezd ereje támadni és ez az erő nőttön nő, lassankint hatalmába keríti a felekezethez csatlakozókat.

Ennek az erőnek alapja a közvélemény, mely a maga

akaratát úrrá teszi a felekezet tagjai felett. Ez a közvélemény a felekezetben még nincs szervezve, de azért nagy a hatalma. Például szolgálhat a közvélemény erejére nézve a *divat.* A divatnak nincs sem közigazgatása, sem bírósága,. sem paragrafusa, mégis uralkodik. Itt van a párviadal. Ennek nemcsak hogy szervezete nincs, de egyenesen tiltva van. De a közvélemény divatot, párbajt számon kér az emberektől s aki neki nem hódol, azt lekicsinyli, nem becsüli. És ezt a gyenge jellem nem tudja elviselni. Elviselhetőbbnek tartja a fogságot, mint a közvélemény arczfintorgatását. így a felekezet. Ennek is van hatalma, de még nincs szervezete. Egy nazarénus, ha besorozzák katonának, kész évekig ülni a börtönben, de nem nyúl a puskához, mert azt az ő vallása tiltja. A felekezetnek nincsenek sem hivatalnokai, sem alkotmánya, sem közigazgatása, csak hatalma. Ezt a hatalmat a hívek önként ismerik el és meghódolnak.

Ebben áll éppen a felekezetnek nagy hatása a társadalomra, hogy vezeti és neveli a sokaságot, a tömeget. A tömeget mondom. Mert a culturát nemcsak egyesek lángesze és törekvése viszi előre, hanem még inkább az emberi élet tömeges haladása. Egyes kiváló emberek is csak akkor képesek hatni a működésre, ha hozzá tudnak férkőzni a tömeg lelkületéhez s ott előnyös változásokat idézni elő. És alig van valami, ami a tömeg lelkéhez úgy hozzá tudjon férkőzni, mint a vallás, ha azt egy felekezet a maga hatalmával kezeli. A felekezetben az erőviszonyok éreztetik a maguk hatását anélkül, hogy az erőnek megfelelő intézményei volnának. De ezek az intézmények is lassankint fejlődnek ki. Az emberek a felekezeti állapotból mindenütt átmentek, vagy átmenni igyekeznek a szervezkedés állapotába. Az egyház fejlettebb foka a vallásos társadalomnak, mint a felekezet és azáltal áll elő, hogy a felekezet szervezkedik és jogi alakot ölt. Ez a felekezeti állapot legfejlettebb alakja és betetőzése.

Azok az emberek, akik felekezeti állapotban vannak, már egy nagy lépést tettek előre a fejlődés felé, mert állandó viszonyok közt élnek. Ez az állandóság pedig maga után vonja a további fejlődést, mert az állandó kapcsolatban levő emberek életviszonyai nem maradhatnak rendezetlenül. így van ez a felekezetnél is. A társaséletnek meg kell szüntetni

a tétova összevisszaságot s valami rendet kell csinálni. így indul meg a szervezkedés munkája. Ez pedig az embereknek természetes egyenlőtlenségéből indul ki. Az emberek különböző egyéni tulajdonai különbséget tettek az emberek közt. Egyéni tehetség, ész, bátor fellépés, az üldözöttek védelme s egyéb tulajdonoknál fogva egyesek kiváltak a tömeg közül. Ezt kellett érezni már az első hívőknek s ez természetszerűleg honosított meg bizonyos rendet. A kiválóságba vetett hit a kiválóknak hatalmat adott. A nagy tömeg vezetésre szorul s a kiválónak épp olyan kötelessége vezetni, mint a tömegnek kötelessége engedelmeskedni. Amint a természetben a kiválogatódás, épp úgy működik a kiválóság a társaséletben is. A felekezet a maga egészében is kénytelen alkalmazkodni a viszonyokhoz, melyek közt él s így fogadja el egyeseknek jó szolgálatait, bátorságát, kitartását, tanácsát, tanítását stb. Ezzel pedig önként adja magát amaz egyeseknek vezetése és hatalma alá. Viszont az egyes (a *legalkalmasabb)* tőle telhetőleg alkalmazkodik az élet követelményeihez s megindul a hatalmi szervezkedés. Egyének, osztályok válnak így ki és tesznek szert nagyobb nyomatékra és tekintélyre. A kiválóbbnak természetes hivatása, hogy vezessen, a tömegnek hogy kövesse nagyjait. Ez már rendet csinál a társaságban s ez a rend állandóságánál fogva szokássá, a szokás joggá erősödik s előáll az *egyház.* Az egyház mint fejlettebb alak a felekezettől abban különbözik, hogy az egyház már szervezett hatalom.

Az egyház ezen hatalmánál fogva uralkodik s követeli az engedelmességet. Az egyház hatalmi szervezet.

E szervezkedés abban áll, hogy az egyház mint egész a maga külön egyéniségének tudatára jut, különbözőnek érzi magát a rajta kívül álló világgal szemben és sajátos életet folytat. Részekre tagozódik. Az életnek egységes működését a részek közt megosztja, de emellett megtartja az eredeti egységét és összetartozást. Ez mind nem történhetik jelentékeny erőkifejtés nélkül és azt az erőt mondjuk *egyházhatalomnak.*

Hatalom pedig az emberek közt különféle alapon és okok miatt állhat fenn. Amelyiknek alapja a szervezett nyers erő, ezt nevezzük katonai hatalomnak, lehet a hatalom alapja a gazdagság, ezt nevezzük plutocratiának, lehet az alapja

családi leszármazás, születés, ezt mondjuk dynastikus hatalomnak stb. Áz egyház hatalma ezektől különböző természetű, mert minden egyház a maga hatalmát az Isten akaratából származtatja, magát pedig az Isten hatalma képviselőjének tartja. Az ilyen hatalmat nevezzük *theokratiáuak.*

Mindenféle hatalomnak, minden uralkodásnak legeszményibb alakja a *theokratia.* Mert ha már egyik ember uralkodik a másik fölött, legyen ezen uralomnak és az alávetettségnek oka bármi, ez az állapot sohasem lehet az emberre olyan megnyugtató és az alávetettség olyan magától értetődő, mint mikor az Isten uralkodik az ember fölött, s az ember az Istennek van alárendelve. De hogy ezen látszat mögött mennyi lehetetlenség rejtőzik, azt mindjárt látni fogjuk.

Előbb azonban foglalkozzunk még egy keveset az egyházhatalom kialakulásával. Minden egyház hatalmának első szervezete, mint mondám, a természetes kiválógatódás útján indulhat meg és a szentesítést annak csak a hosszú időfolyás adhatta meg. Itt azután különös figyelmet érdemel az egyház életének legelső ideje, nevezetesen az, hogy az egyház azt az első idejét nyugalomban töltötte-e, vagy minő veszedelmekkel kellett megküzdenie. Támadás, üldözés, veszedelmek nagyon előmozdítják a szervezkedést azáltal, hogy kifejlesztik az ellenálló tulajdonságokat, melyek különben békén szunnyadoztak volna. Sőt e képességeket nemcsak a szükség mértékéig fejlesztik, hanem azon túl is. Ez az energia-felesleg azután mind a szervezet szilárdságának javára válik. De leginkább mutatkozik az üldözés szervező hatása azáltal, hogy az egyház papságának alkotmányos viszonyai ettől függnek. Egy papság, melyet az egyházon kívül álló hatalom üldöz, szorosan ragaszkodik a néphez és egybeolvad azzal, mert hatalmának egyedüli menedékét a népben találja. Ha azonban az egyháznak külső támadástól nincs mit tartani, népe ellenben elégedetlen, a papság a hatalomnál keres oltalmat, és azzal szövetkezik. Az egyházi hatalom kialakulása ugyanis az egyháznak psychologiai életfolyamata. Minden egyház arra törekszik, hogy a maga hitét és elveit uralkodóvá tegye az életnek összes viszonyai felett. De az emberi élet nemcsak vallásból áll. Az emberi culturának az egyház nem egyedüli tényezője. Minden egyház ott talál maga mellett bizonyos tár-

sadalmi alakulásokat és köröket, melyeket az embereknek gazdasági, községi, politikai és más egyéb életviszonyaiból támadó törekvései teremtettek. Az életnek folyton folyó küzdelmében ezek közül hol az egyik, hol a másik kedvező helyzetbe is jut, érezteti a maga erejét és az egyházi élet terén is hol jobban, hol kevésbbé érvényesül. Az egyház ezekkel sz;emben a maga létét biztosítani, uralmát fentartani törekszik, s erre felhasználja a maga hatalmát, mely mint erő parancsokban és tilalmakban közvetlenül is nyilvánul. Aszerint már most, amint a vele szembeálló többi culturális tényezők, mint földrajzi viszonyok, az emberek foglalkozása, a történeti fejlődés folyamán előálló legkülönbözőbb helyzetek kialakulnak, az egyház is vagy képes azokkal szemben a maga elveit uralomra juttatni, vagy kénytelen azokhoz alkalmazkodni. Ez dönt az egyház alkotmányára, azaz hatalmi szervezetére nézve. Ez az oka annak is, hogy a keresztény egyházak, ámbár egy közös alapon, az Újszövetségi Szentírás alapján állanak, alkotmányuk mégis olyan különböző egymástól. Mi következik ebből? Az, hogy egyház és vallás bármennyire együvé valók is, de nem azonosak egymással. Az egyház a vallásos eszmének csak egy megjelenő alakja, de nem maga a vallás. Éppen úgy, mint az állam nem azonos a joggal. Állam is, egyház is a hatalmi szervezkedésnek csak egy-egy alakja, de az egyház épp úgy nem ugyanaz a vallással, mint ahogy az állam még nem jog, a kereskedelmi kamara még nem kereskedelem, a katonaság még nem honvédelem, a művészisko la még nem művészet, az egyetem és tudományos akadémia még nem maga a tudomány stb. Ha pedig a vallás nem azonos az egyházzal, még kevésbbé azonos az az egyháznak valamely hatalmi szervével, pl. a papsággal. Papság és vallás nem ugyanazon fogalmak. Nincs feltétlen összefüggés a papságnak valamely különös alakja és a vallásnak életföltételei között. Nem a vallás van a papságért, hanem a papság a vallásért. Az egyházi kormányzat kérdései már nem tartoznak a vallás körébe, az egyház szervezkedésének kérdései azok, melyekre a helyesség és az általános czélszerűség szempontjai irányt adók. így látom én a viszonyt vallás, egyház és az egyháznak hatalmi szervezkedése, vagyis alkotmánya között.

1

A hatalmi szervezkedés teszi képessé az egyházat nemcsak arra, hogy saját életműködését tökéletesen végezze, hanem arra is, hogy a maga eszméit, tanait, erkölcseit hatalma által érvényesítse úgy saját híveire nézve, mint a kívüle álló egész világgal szemben. Ezen hatalomnak jótékony erejét mindnyájan látjuk, mindennap tapasztaljuk.

De az a nagy hatalom, melyet az egyházak kifejtenek, ártalmassá is válhat azok kezében, akik ezt a nagy hatalmat nem tudják a maga természetes határai között megtartani. Mondottam már, hogy nincs eszményibb hatalom, mint a theokratia, az Isten hatalma az emberek fölött. De mint minden hatalommal, ezzel is történhet visszaélés. Isten uralkodik az ember felett. Uralkodó hatalom és az alávetett ember közt végtelen a különbség. Az ember alávetettsége csak feltétlen lehet. Azok most már, akik a hatalmat Isten nevében kezelik, kezdenek a hatalom szárnyain az alattvalók fölé mindig magasabbra emelkedni. Követelik a feltétlen meghódolást. Kizárólagos jogokat vesznek igénybe. Elzárkóznak a kormányzottaktól, kikkel jognélküli tömeg módjára bánnak s igen nagy bennük a hajlandóság magukat azonosítani azzal, akinek nevében a hatalmat kezelik. A kelet történelme: a braminok, a tibeti lámák, az egyiptomi papság nem egy példával igazolják a theokratikus hatalomnak ezen elfajulását, mely minden fejlődésnek ellensége, a társadalmaknak megmerevítője, az emberi jogoknak tagadása.

Azon nagy hatalom, amivel a felekezetek és egyházak rendelkeznek híveik felett, még másképpen is ártalmassá válhat. Felkőltheti a felekezeti türelmetlenséget és a különböző felekezetű embereket mint ellenségeket állíthatja egymással szembe. Ez pedig annál inkább lehetséges, mert a hitbeli állítások, mint azt már kifejtettem, sok érzelmi elemmel vannak keverve. Ebből következik, hogy az emberek hitének egy jelentékeny része sem a tényekben, sem az értelemben nem találja meg a maga alapját. Itt azután belátthatatlan tér nyílik az ellentétes érzelmek számára, hogy egymást kihívják, egymással összeütközzenek. A kiegyezés pedig lehetetlen. Az értelmi igazságok felett indult vita véget érhet. Forog a föld a nap körül, vagy a nap a föld körül? olyan vita, melyet el lehet dönteni. De hogy a Szent-Háromság

személyei minő viszonyban vannak egymással? Azt soha eldönteni nem lehet. Így a felekezetek hitvitái békére nem vezethetnek, a felekezetieskedés tüzét nem lehet eloltani. Sőt minél erősebb valakiben a hitbeli meggyőződés, annál kevésbbé lesz türelmes a más hitűekkel szemben, mert az érzelem nem ismer megalkuvást, csak meghódolást vagy gyűlöleteit. Hogy ez az elfajulása a felekezetnek miként változtatja a vallást Isten áldásából Isten csapásává, arról a történelem sok rémséges adatot tudna elbeszélni, melyek azonban annyira ismeretesek, hogy feleslegesnek tartom azokat felemlíteni.

De nem mulaszthatom el, hogy rá ne mutassak egy törekvésre, mely a politikába beakarja vinni a felekezetiséget, s felekezeti alapon akar politikai pártot alkotni. Mik azok a politikai pártok? A politikai pártokban az állampolgároknak állandó, szabad egyesüléseit látjuk. Az egyesülésnek az a czélja, hogy az állami életet olyan irányba tereljék, amely az ő érdekeiknek megfelel. Minden pártnak az a végső czélja, hogy kezébe vegye az államhatalmat, hogy ezáltal czéljait érvényre juttassa. A felekezeti irányból kiinduló politikai párt tehát az államba be akarja vinni a theokratiát. Istennek közvetlen uralmát az emberek fölött, az államhatalom eszközei által, vagyis, hogy az isteni kinyilatkoztatás közvetlenül jogi renddé váljék, hogy Isten közvetlenül anyagi kényszer útján kormányozza a világot.

Ez a törekvés összezavarja és félremagyarázza a jog és vallás fogalmát. A hitvallás a léleknek érzelmi világa, a jog és az anyagi erőszak ehhez nem illenek. Más törvényei vannak az anyagi világnak, más törvényei vannak a lélek világának. Az anyag természetéből szükségképp következik, hogy ott physikai erők uralkodjanak. A lélek világa szellem-erkölcsi erők uralma alatt áll, s ha ezen törvényeket az emberre alkalmazzuk, nem szabad physikai kényszerhez nyúlni, mert azoknak természetüknek megfelelőleg szabadon kell, hogy megvalósuljanak, az emberi öntudat, értelem, belátás és átérzés útján. íme: a bűnöket a lélekről nem lehet Physikai erőkkel eltörölni, sem az isteni kegyelmet laboratóriumokban előállítani. Viszont kenyeret, bort és egyéb anyagi javakat nem lehet előállítani sem az áldás, sem a szentelés, sem az imádság természetfölötti ereje által. Az

emberi cselekvésnek erkölcsi értékét egyedül csak az adja meg, hogy az ember minden erőszaktól menten, szabadon cselekszik. A szabadság pedig fejleszti a cselekvés eszközeit, módjait, korlátait. Ahol ez a szabadság hiányzik, ott a társadalom megmerevedik, a teokratikus despotia pedig az uralkodó osztálynak zsarnokságát vonja maga után. Lábrakap a kényszer-gyámkodás szelleme, az az átkozott szellem, mely mindent megmérgez, amivel csak érintkezésbe jön. Megindul a szolga hízelgés, üldözése minden ellenkezőnek, a kegyetlenkedés. Eközben maga a hit és a vallási élet is lesülyed, elveszti isteni erejét és eltorzul. Legtöbbet mégis azáltal veszt az emberiség, hogy az elnyomottak az elnyomók iránt érzett gyűlöletüket átviszik magára a *vallásra,* s a vallás ellen indítják meg az irtóháborút, az emberiségnek pótolhatatlan nagy kárára.

Nem így az igazi egyház, mely isteni rendeltetésének tudatában csak magasztos hivatásának él, s az embereken nem uralkodni, hanem őket boldogítani akarja — s erre használja fel a maga nagy hatalmát, — a culturális szellemi tényezők fejlesztése által. Az embereket a maguk egyéni körében az önérdek vezeti; az egyház az eszme czéljait szolgálja. A tömeg vezetésre szorul. Magas, távoleső, nagy ideális czélokért gyakran nem lelkesül. Ha valaha volt szükség egyházra, ma van arra szükség, hogy megtanítsa az embereket a pillanatnyi önérdek felé a jövő nemzedéknek nagy érdekeit emelni.